



Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 9 Sayı: 42 Volume: 9 Issue: 42

Şubat 2016 February 2016

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

ZEND TARİHİ'NİN TEMEL KAYNAKLARI BASIC RESOURCES ON THE HISTORY OF ZANDS

Şefaattin DENİZ*

Öz

Zendler İran'ın Lur kökenli halklarından birisidir. Nadir Şah'ın ölümünden sonraki iktidar mücadelelerinden başarıyla çıkıp 1750'den 1794 yılına kadar kırk dört yıl, Horasan dışında, hemen bütün İran topraklarına egemen olmuşlardır. Bu kırk dört yıllık zaman diliminin yaklaşık otuz yılında Zendleri tarih sahnesine çıkararak Kerim Han egemen olmuş, Kerim Han'dan sonra taht kavgaları başlamış ve Zend Hanedanı egemenliği yavaş yavaş zayıflamış ve İran Kaçarların kontrolü altına girmeye başlamıştır. Zend hanedanının başkenti Şiraz olmuştur. Bu makalede Zendler döneminde ya da Kaçar hanedanının ilk zamanlarında, fakat Zend tarihine dair Farsça kaleme alınan on temel eser değerlendirilmiştir. Nadir Şah ve Kaçarlar dönemi ile ilgili eserlerle, Zendler döneminde İran'a gelip seyahatname yazanlar bu değerlendirme kapsamının dışında tutulmuştur. Bu makale ile İran tarihinin yaklaşık yarım asırlık tarih yazıcılığı ortaya konulmuş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: İran, Zend Hanedanı, Kerim Han, Şiraz, Tarih Yazıcılığı.

Abstract

The Zand dynasty is an Iranian dynasty of Lurish origin. By winning the power struggle after the death of Nader Shah, they controlled all of Iran except Khorasan for 44 years, from 1750 to 1794. Karim Khan, making Zands appear on the stage of history, ruled for almost 30 years in this 44-year period. After his death, fights for the throne began, the Zand Dynasty slowly went into decline and Iran came under the domination of Qajars. Shiraz was the capital of the Zand Dynasty. This study examines ten basic historical and literary works about the Zand Dynasty, written in Farsi during the period of Zands or in the earlier period of the Qajar Dynasty. The works on the period of Nader Shah and Qajars as well as travel writers coming to Iran during the period of Zands are excluded from this study. This study reveals the historiography of almost half century in the history of Iran.

Keywords: Iran, Zand Dynasty, Karim Khan, Shiraz, Historiography.

Giriş

İran'ın dünyanın kadim coğrafi bölgelerinden birisi olduğu ve bu topraklarda büyük bir medeniyet kurulduğu dünya tarihçilerinin kabul ettiği gerçeklerden biridir. İslam'ın yayılmasından sonra Pers toprakları bir süre Emevi ve Abbasiler gibi Arap-İslam devletler tarafından yönetilmiş, ardından Gazneli, Selçuklu ve Harzemşahlar gibi Türk Devletleri bu topraklarda egemenlik kurmuşlardır. İran bir dönem Moğol egemenliğinde kaldıktan sonra yeniden Timur, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türk devletlerinin egemenliğinin altına girmiştir. 1500'lü yılların başından itibaren yine bir Türk devleti olan, fakat mezhep olarak Şiiliği benimsemiş Safeviler İran topraklarında egemenliği ele geçirmişlerdir. Safeviler sonrası Oğuzların Afşar boyundan bir Türk olan Nadir Şah İran'ı kontrolü altına almış, onun öldürülmesinden sonra yaşanan kısa bir kargaşa döneminden sonra 1750lerin başından 1794'e kadar, Horasan dışında, bu defa İran'ı egemenliği altına alan İrani topluluklardan, on iki imam şiasına bağlı Kerim Han'ın başında olduğu ve Şiraz merkezli Zend hanedanı olmuştur.

Türkiye'de doğrudan Zend tarihi ile ilgili şimdiye kadar bir yüksek lisans tezi (Kurtuluş, 1995) ve iki ansiklopedi maddesi (Kurtuluş, 2002:288; Kurtuluş, 2013: 256-258) dışında herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Bu makalede Zend Tarihi'nin Farsça temel eserleri ile o dönem tarih yazıcılığının tanıtılması amaçlanmıştır. Bu kapsamda, Târih-i Giti Güşâ ve zeyilleri, Mücmelü't-Tevârih, Mecmau't-Tevârih, Rüstemü't-Tevârih, Gülşen-i Murâd, Rûznâme-i Mirza Muhammed Kelanter-i Fars, Âteşgede-i Âzer, Tuhfetü'l-Âlem ve Zeyli, Târih-i Muhammedî ile Tecrübetü'l-Ahrâr ve Tesliyetü'l-Ebrar adlı on adet temel eser değerlendirilmiştir. Ancak Târih-i Mülk Ârâ (Târih-i Kâcâriye), Cihângüşâ-yı Nâdiriye (Târih-i Nâdiriye), Dürre-i Nâdirî, Târih-i Nîgeristan, Âsârü'l-Acem, Târih-i Farsnâme-i Nâsirî, Nâme-hâ-yı Tabîb-i Nâdir Şah gibi eserler doğrudan Zend tarihi ile alakalı olmadıklarından, ya da Nadir ve sonrası ile Kaçar döneminin ilk yıllarına ait yan (fer'i) kaynaklar olduklarından değerlendirme kapsamına alınmamıştır. Kısacası bu eserlerin odak noktası Zend tarihi değildir. Yine Avrupa dillerinde yazılmış ve Avrupalı gezginlerin Zend dönemi İran'ı hakkında yazdıkları sefernâmeler de bu makalenin kapsamı dışında tutulmuştur. Bunlar Carsten Niebuhr, William Franklin, Ferrieres, Guillaume Antoine Olivier, Edward Scott Waring, Harford Jones'un seyahatname yahut sefernâmeleridir.

* Beşiktaş Bilim ve Sanat Merkezi Tarih Birimi, sefaattin@gmail.com.

1. Târih-i Gîti Güşâ ve Zeyilleri

Târih-i Gîti Güşâ Zend tarihi kaynaklarının başında gelir. Müellifi Mirzâ Muhammed Sâdık Musevî İsfahani'dir. Tarihte daha çok *Nâmî* lakabıyla meşhur olmuştur (Nâmî, 1363:11). Nâmî'nin ailesi tahminen Hicrî 1030'larda Şiraz'dan İsfahan'a gelip yerleşmiş ve Safevi sultanlarının baş tabipliği ile meşgul olmuşlardır. Nâmî'nin biraderzâdesi Mirzâ Rahim, Şah Sultan Hüseyin Safevî'nin hekimbaşılığı görevinde bulunmuştur. Nâmî'nin ailesi İsfahan'ın mezhebi ailelerden birisi olarak kabul edilmektedir. (Hidayetî, 1391:38-39; Verahram, 1385:13-14; Namî, 1363:11-14). O, 1790 yılında vefat etmiştir.

Hicrî 12. yüzyılın ikinci yarısının en önemli şair ve müelliflerinden biri olarak kabul edilen Namî'nin tarih dışında kaleme aldığı divân, gazel ve kasideler kaybolmuş, günümüze sadece Zend tarihinin en önemli eseri olan *Târih-i Gîti Güşâ* kalmıştır (Hidayetî, 1391:40). Müellif, *Târih-i Gîti Güşâ*'da bizzat yaşadığı devrin olaylarını yazdığından; ayrıca olayların içinde bizzat bulunduğundan, bu eser Zend tarihinin en iyi, en mühim ve en muteber kaynaklarından birisi olarak kabul edilmiştir (Hidayetî, 1391:44). Namî, *Gülşen-i Murad*'ın müellifi Mirzâ Muhammed Ebu'l-Hasan Gaffari ve büyük şair Hacı Lütfali Bey Beğdili ile çağdaştır. Her iki müellif de Nâmî'nin ailesi ve eseri hakkında değerlendirmelerde bulunmuşlardır.

Eser, Zend taifesinin nesebi, Kerim Han ve ailesi, Afşarların çöküşü ve Zend hanedanının kuruluşu, Kerim Han'ın fetihleri, Ali Merdan Han'ın isyanı, Kaçar Muhammed Hasan Han ve Afgan Azad Han ile mücadeleler, Kerim Han'ın Şiraz'dan Tahran'a gidişi, Azerbaycan'a asker sevki, Osmanlı'nın Bağdat Valisi Ömer Paşa ile ilişkiler, Kerim Han'ın Luristan'a gidişi, Kirman olayları, Kaçar Muhammed Hasan Han'ın oğlu Hüseyin Kulu Han, Zend hanedanının fertlerinden Zeki Han'ın Hürmüz'de Şeyh Abdullah tarafından yakalanması, Ali Murad Han, Kerim Han'ın ölümü ve yerine geçenler, Afşar Zülfikar Han isyanı, Ebulfeth Han'ın saltanatı ve bunun gibi birçok olayı kapsamaktadır.

Târih-i Gîti Güşâ'nın içinde kinaye, istiâre, ve teşbihler çok yoğun olduğundan dolayı konuların bağlamından koptuğu konusunda araştırmacılar müttetikler (Hidayetî, 1391:41; Nâmî, 1369:11; Verahram, 1385:14).

Târih-i Gîti Güşâ aslında iki zeyli ile birlikte Zend tarihinin tamamını kapsayan tek kitap olarak bile kabul edilebilir. Çünkü zeyilleriyle birlikte, Kerim Han'ın ortaya çıkışından Lütfali Han'ın ölümüne kadar, yani Zend tarihinin tamamını kapsamı içine almaktadır. Zeyillerden biri Mirza Abdülkerim bin Ali Rıza Şerif, diğeri Ağa Muhammed Rıza Şirazi tarafından kaleme alınmıştır (Namî, 1363:11; Hidayetî, 1391:38; Verahram, 1385:14).

Abdülkerim, Namî'nin talebesidir. Son Zend hükümdarı Lütfali Han'ın ölümünden ve Kaçarların işbaşına gelmesinden sonra o da zamanının diğer tarihçi ve müellifleri gibi Ağa Muhammed Han'ın hizmetine girmiş ve *Târih-i Gîti Güşâ*'nın eksik kalan kısımlarını tamamlayarak esere Ağa Muhammed Han'ın cülusuyla birlikte son şeklini vermiştir (Namî, 1363:12-13; Verahram, 1391:14; Hidayetî, 1391:44). Bu yönüyle Abdülkerim, Kaçar döneminin ilk tarih yazıcılarından bile kabul edilebilir. Bu zeylin en önemli ve kıymetli yanlarından birisi, Zendlerin düşmanı olan ve onların yerine geçen, Kaçar döneminde yazılmış olmasına rağmen tarafsız bir yaklaşımla yazılmış olmasıdır. Abdülkerim de hocası gibi eserde yoğun bir şekilde kinaye, istiare ve teşbihler kullanmış, eserin dilini ağıdalı hale getirmiştir (Hidayetî, 1391:41).

Abdülkerim'in zeyli, Alman profesör Ernst Beer tarafından 1888 yılında Leiden'de yayınlanmış, daha sonra bu eserin mukaddimesi Gulam Rıza Verahram tarafından Farsça'ya tercüme edilerek Tahran'da yayınlanmıştır (Beer, 1365).

Ağa Muhammed Şirazi'nin zeyli ise, ana metin ve Abdülkerim'in zeyli ile birlikte Said Nefisi'nin mukaddimesiyle İkbâl yayınevi tarafından 1363 yılında Tahran'da basılmıştır (Namî, 1363). Ağa Muhammed Şirazi'nin zeylinde, son kaçar hükümdarı Lütfali Han dönemi anlatılmaktadır. Böylece *Târih-i Gîti Güşâ* Zend döneminin tamamını kapsayan bir kitap haline dönüşmüştür.

2. Mücmelü't-Tevârih

Zend tarihi ile ilgili en önemli kaynaklardan birisi de hiç kuşkusuz Ebu'l Hasan Muhammed Emin Gulistâne'nin kaleme aldığı *Mücmelü't-Tevârih*'tir. Eser, Nadir Şah'ın ölümünden sonraki otuz beş yıllık olayları kapsamaktadır. *Mücmelü't-Tevârih*'e Zeynelabidin Kûhemze tarafından bir zeyil yazılmış, ikisi birlikte İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran tarafından Müderris Rezevî'nin gayretiyle basılmıştır (Gulistane, 1354).

Risâle-i Esediyé'nin yazarı Muhammed Kasım'a göre, Gulistâne ailesinin soyu Hazreti Hasan'a dayanmaktadır ve onlar İsfahan'ın ileri gelenlerindedir. Müellifin büyük dedesi Mir Alaeddin Safevi devrinin önemli şahsiyetlerindedir. Amcası Mir Muhammed Taki ise, Nadir Şah adına yıllarca Kirmanşah'ı idare etmiştir. Zend Devleti'nin kurucusu Kerim Han zamanında da Kirmanşah Kalesi'nin muhafazasını sürdüren Mir Muhammed Taki, Kerim Han'ın şehri kuşatmasına dayanamayarak teslim olmuş, ardından da Kürtler tarafından öldürülmüştür. Ebu'l-Hasan Gulistâne'nin kardeşi Irak defterdarı Mir Murtaza, Nadir Şah tarafından Lutf Ali Bey'in mallarını müsadere işiyle görevlendirilince önce Hemedan'a geldi, ancak daha sonra Horasan üzerinden Hindistan'a kaçtı. Ebu'l Hasan Gulistâne'nin diğer kardeşleri Seyyid

Muhammed Han ve Seyyid Sadreddin de başlangıçta amcalarının hizmetinde idiler, onlar da amcalarının ardından Hindistan'a gittiler (Verahram, 1385:16-18).

Ebu'l-Hasan Gulistâne, Kerim Han Kirmanşah'ı kuşatmak için geldiğinde onu karşılamak için Harunâbâd'a gelmişti. Ancak Kerim Han şehrin kuşatmasının uzamasından dolayı Ebu'l-Hasan Gulistâne'den şüphelendi. Çünkü o ordunun arkasında kalmıştı ve kale muhafızının da yeğenydi. Bu olaylardan sonra Ebu'l-Hasan Gulistâne önce Irak'a, ardından da Hindistan'a gitti. Böylece bütün aile Hindistan'da toplanmış oldu. Gulistâne, *Mücmelü't-Tevârih*'i de orada kaleme aldı (Verahram, 1385: 18). Gulistâne ailesinin -daha doğru bir ifadeyle hanedanının- Safevîler, Nadir Şah ve ardından Kerim Han zamanında aktif siyasetin içinde yer aldığı görülmektedir.

Mücmelü't-Tevârih'in kaynakları, Mirza Muhammed Halil Mar'aşi Safevî tarafından kaleme alınan *Mecmau't-Tevârih* ile *Tezkire-i Âl-i Dâvûd*'dur. *Tezkire-i Âl-i Dâvûd*'un yazarı Sultan Muhammed Hâşim, Mirza Muhammed Halil Mar'aşi Safevî'nin amcasıdır (Verahram, 1385: 18-19).

Müellif Ebu'l-Hasan Gulistâne, Nadir Şah'ın ölümünden sonra yaşanan Horasan olaylarına bizzat şahit olmuştur. Eser, Zendler döneminin en önemli kaynaklarından *Târîh-i Gâtî Guşâ* ile mukayese edildiğinde, ona göre çok sade kalır.

Müellif eserine Nadir Şah'ın katledilme sebebi ile başlamakta, Nadir Şah'tan sonra idareyi ele alan Alim Şah, Şahrûh Şah, İbrahim Han ile Şah Süleyman'ın cülûsu hakkında bilgiler vermektedir.

Eserde Afganlı Ahmed Şah Dürrânî'nin İran'daki faaliyetlerine önemli bir yer ayrılmıştır. Onun Herat'a gelişi, Nişabur'u kuşatıp Herat'a geri dönüşü, Sebzar'ı ele geçirdikten sonra katliam yapıp şehri yağmalaması, Mazanderan ve Tobristan'ın fethi için asker göndermesi, Dehli'ye gidip oradan yenilgiyle dönmesi ve Horasan'a yaptığı üçüncü sefer hakkında bilgiler verilmiştir (Gulistâne, 1354:58-65, 68-92, 99-108, 111-129).

Müellifin kitabında geniş yer ayırdığı olaylardan birisi, Kerim Han'ın Bahtiyâriilerden Ali Merdan Han'la yaptığı mücadelelerdir. Müellif öncelikle Kerim Han ve Ali Merdan Han'ın ilk münasebetleri hakkında bilgi vermiş, daha sonra Ali Merdan Han'ın Kerim Han'a muhalefeti ve iki tarafın İsfahan'da bulunan Zayenderûd nehri başında yaptıkları savaş neticesinde Ali Merdan Han'ın yenilip Şuşter ve Arabistan'a kaçışı konu edilmiştir. Ali Merdan Han'ın Kerim Hanla mücadelesi devam etmiş, iki taraf bu defa Bağdat'ta karşılaşmış, netice yine Ali Merdan Han'ın aleyhine olmuş, nihayetinde Arabistan'a kaçmıştır. İkinci defa Şuşter ve Arabistan taraflarından dönen Ali Merdan Han Kerim Han karşısında bir varlık gösterememiştir. Bir kez daha Kerim Han'a karşı mücadeleye girişen Ali Merdan Han yenilerek bu defa Bağdat'a kaçmıştır. Ali Merdan Han'ın yeni taktığı İran'da saltanat iddiasında bulunanlarla birlikte Kerim Han'ın karşısına çıkmak olmuş, ikili arasındaki siyasi mücadeleler Ali Merdan Han'ın katledilmesiyle sonuçlanmıştır (Gulistâne, 1354: 168-183, 192-201, 242-251, 292-303).

Esere bir Afganlı olan Azad Han ile Kerim Han'ın mücadeleleri de konu olmuştur. Öncelikle Azad Han'ın durumu hakkında bilgi verilmiş, Kerim Han'ın Azad Hanla yaptığı savaşı serdarlarının gururu yüzünden kaybederek İsfahan'a geri dönüşü, Azad Han'ın Kerim Han'ın serdarlarıyla ilişkileri anlatılmıştır. Kerim Han'ın Azad Hanla yaptığı mücadelelerden birinde kardeşi İskender Han katledilmiş, bunun üzerine Kerim Han kaçmak zorunda kalmıştır. Son olarak Şiraz'a gelen Azad Han yenilgiye uğratılınca Kerim Han'ın hizmetine girmiştir (Gulistâne, 1354:183-188, 269-292, 314-316).

Müellif eserinde İran'da bulunan Kürt hanları hakkında da bilgiler derç etmiştir. Özellikle Kerim Han'ın Kirmanşah'ı kuşatması, Kirmanşah Kalesi'nde meydana gelen patlamanın zelzele etkisi yaratması gibi meseleler kitapta önemli bir yer işgal etmiştir (Gulistâne, 1354:108, 161-168, 202-210, 216-222, 225-242).

Mücmelü't-Tevârih'te bunlardan başka, Karacadağlı Kazım Han, Derbendli Fethali Han, Kaçar Muhammed Hasan Han'ın Kerim Hanla yaptığı savaş, Kerim Han'ın yenilgiye uğrayarak Tahran'a kaçışı, Sadık Han'ın Abdülali Han karşısında yenilerek kaçması, amcası Mirza Muhammed Taki'nin öldürülmesi, Muhammed Hasan Han Kaçar'ın yenilgiye uğratılarak katledilmesi konuları işlenmiştir. Kitap, Kerim Han'ın ölümü ile sona ermektedir (Gulistâne, 1354:188-192, 210-216, 222-225, 304-318).

Zend tarihinin en önemli kaynaklarından birisi olan *Mücmelü't-Tevârih*'in özellikle Nadir Şah'ın ölümünden sonra başlaması ve Kerim Han'ın iktidarı ele geçirmesine kadar geçen yaklaşık beş yıllık ara dönemi içermesi kitaba ayrı bir değer katmıştır.

Zeynelabidin Kuhemze, *Mücmelü't-Tevârih*'e yazmış olduğu zeyilde, olayları incelemekten ziyade, kişileri merkeze alarak olayları anlatmaya çalışmıştır. Zeyil kitap, devrin bütün önemli karakterleri hakkında malumat vermiştir. Bunlar; Nadir Şah, Şah Ahmed Dürrânî, Kerim Han hakkında hikayeler, Ali Merdan Han Bahtiyari, Azad Han, Muhammed Hasan Han Kaçar, Mirza Sultan Hüseyin, Safevi saltanatı hakkında iddiada bulunanlar, II. Safi Mirza, Seyyid Hüseyin, Seyyid Ahmed Mar'aşi, İsmail Mirza, Şehzade Muhammed, Sam Mirza, Mustafa Han Begdili Şamlu, Abdülali Han, Zeki Han, Fethali Han Avşar, İbrahim Han, Emir Güne Han, Ali Murad Han Zend, Sadık Han Zend ve Cafer Han Zend'dir (Gulistâne, 1354:344-498).

3. Mecmau't-Tevârih

Eserin müellifi Mirza Muhammed Halil Mar'aşi Safevî, Davud Mirza'nın oğlu ve Seyyid Muhammed'in torunudur. Seyyid Muhammed anne tarafından Safevî hanedanındandır. Babası Davud Mirza, 1751 yılındaki siyasi vaziyet nedeniyle Hindistan'a gidip 1789 yılındaki ölümüne kadar Bengal Mürşidâbâd'da yaşamıştır. Oğlu Muhammed Halil de 1778'de İsfahan'dan Hindistan'a giderek 1207'de (1792) eserini orada telif etmiştir (Verahram, 1385: 19). *Mecmau't-Tevârih*'i Abbas İkbâl tashih ederek yayına hazırlamıştır. Eser, Gılzay Afganları'nın 1120 (1708) yılındaki isyanından 1207 (1792-1793) yılına kadar ki olayları kapsamaktadır (Safevî, 1362:1).

Müellifin birinci derecedeki kaynakları; babası Davud Mirza'nın hatıra ve/veya notları, Mir Muhammed Fazıl'ın yazdıkları ile Mirza Mehdî Esterâbâdî'nin *Cihânguşâ-yı Nâdirî* adlı eseridir (Esterâbâdî, 1370; Verahram, 1385: s. 19).

Kitap Emir Üveys'in hurucu ile başlamaktadır. Kitabın konuları arasında Sipahsalar Hüsrev Can'ın Kandeher Kalesi'nden kurtuluşu ve öldürülüşü, Kandahar Kalesi'nin fiziki yapısı, muhasarası, Kurçibaşı Muhammed Zaman Han'ın İsfahan'dan Kandahar'a gönderilmesi, ölümü ve yolda başından geçenler, Abdâli fırkasının ortaya çıkışı, Türkemen Fethali Han, Özbek Şir Gazi Han'ın Horasan'a gelişi, Şeyh Bahaeddin Estiri olayı, Çarkçibaşı Muhammed Zaman Han'ın Horasan'da katledilmesi, Şah Sultan Hüseyin'in İsfahan'dan Abdâli ve Gılzay Afganları için Kazvin'e gitmesi, Umman imamları, Fars benderleri, Bahreyn, Kışm ve Lark'ın fethi, Frenklerin Hind deniz ve sahillerine girişleri, Sipehsalar Lutfalihan'ın durumu, ikbalinin çöküşü, yeğeni, Şah Sultan Hüseyin'in Kazvin'den İsfahan'a dönüşü, Mahmud Gılzay'ın İran'daki saltanatı, Mirza Seyyid Ahmed'in Seyyid Ahmed Şah oluşu, Seyyid Ahmed Han'ın Lar kalesine girişi, Kirman'a gidişi, Ahmed Şah Safevî'nin Şiraz'ın fethine gidişi, Ahmed Şah'ın Belüçlerle yaptığı savaşı kaybetmesi, Gilan'ın Aras'ların tasarrufu altına girmesi, Şah Abbas'ın saltanata geçişi, Tahmasb Kuluhan Afşar'ın (Nadir Şah) İsfahan'a gidişi ve çeşitli olaylar, II. Süleyman'ın nesebi ve padişahlık durumu, Nadir Şah'ın yeğeni Ali Kulu Han'ın Meşhed'e yerleşmesi, şehzadelerin Kum'dan Meşhed'e gidişleri, yaşanan olaylar, Herat'ta meydana gelen olaylar, II. Süleyman'ın ahlak ve davranışları Vehhabiler'in Kerbela'daki zulümlerini anlattıktan sonra bir şiirle kitabını tamamlamaktadır (Safevî, 1362:2-14, 17-30, 31-47, 48-64, 67-74, 75-113, 124-147).

4. Rüstemü't-Tevârih

Zend devrinin kaynaklarından birisi de Muhammed Haşim Asaf tarafından telif edilen *Rüstemü't-Tevârih*'tir. Müellif *Rüstemü'l-Hükemâ* olarak meşhur olmuştur. Bu lakap ona babası tarafından verilmiştir. Dedeleri Safevî devri büyülerindenidir. Büyükbabası Emir Şemseddin Muhammed, Şah Hüseyin Safevî devrinde kârhânebaşı idi. Babası Muhammed Haşim, Kerim Han zamanında makam mansıp sahibi bir kişiydi. Muhammed Haşim bir müddet Kaçar Ağa Muhammed Han'ın esareti altında kaldı (Verahram, 1385: 22-23).

Müellifin *Rüstemü't-Tevârih*'ten başka *Gülşen* adı verilen bir divanı vardır. Ayrıca hüsnü hatla ilgilenmiş, hatta talik hattı çalışmıştır. *Rüstemü't-Tevârih*, *Gülşen-i Murâd* ile hemen hemen aynı tarihlerde telif edilmeye başlanmış (1193), ilk bölümler babası ve dedesinin hatıralarını kapsamış, fasılalarla kitaba eklemeler yapılmış, hicrî 1247 (1831) yılında Kaçar hükümdarı Fethali Şah zamanının ortalarında nihayetlendirilmiştir (Asaf, 1352:3; Verahram, 1385:22-23). Kitabın yazımı sade olup, bölüm ve ilavesi yoktur (Asaf, 1352:3). Kitapta siyasi ve tarihi olaylara işaret edilmekte ise de, içtimai olaylar da unutulmamıştır (Asaf, 1352:3; Verahram, 1385:23). Bu kitapta Safevî Şah Sultan Hüseyin, Safevî hanedanının sonu, Afganlıların hücumu, Mahmud ve Eşref'in saltanatı, Nadir Han'ın zuhuru, Ahmed Şah Dürrâni, Ali Merdan Han, Azad Han, Muhammed Hasan Han Kaçar, Kerim Han'ın saltanatı, Ebu'l-Feth Han Zend, Ali Murad Han, Cafer Han, Ağa Muhammed Han Kaçar'ın zuhuru, Kaçar hanedanının teşkili, Fethali Şah Kaçar'ın faaliyetleri gibi siyasi olaylardan bahsedilmektedir. Ayrıca o devirdeki halkın ahlaki ve toplumsal yapısı hakkında da bilgiler verilmiştir. Saraydaki emirlerin fesatlarından, ruhanilerden, halkın mal ve canına hıyanet eden vezirlerden ve valilerden, seçkin sınıflardan ve işgalci Afganlıların sitemlerinden ilginç bilgiler vermektedir. Özellikle İran eyaletlerinden toplanan vergi ve haraçlar, şehrin emniyeti, temizliği, Kerim Han zamanında esnaf teşkilatı, birçok araç gerecin narh fiyatları, şehirlerin unvanları, âlimler, hekimler, hattatlar, pehlivanlar, sanatkârlar bu kabildendir. Bundan dolayı bu eser Hicri 12. Yüzyılın en önemli eserlerinden biri olarak görülebilir.

5. Gülşen-i Murâd

Zend tarihinin en önemli kaynaklarından olan bu eser, Zend hükümdarlarından Ali Murad Han adına yazılmış ve ona ithaf edilmiştir. Kitabın müellifi Kâşân'ın ileri gelenlerinden ve Kerim Han Zend'in münşilerinden Mirza Muizzeddin Muhammed Müstevfî'nin oğlu Mirza Muhammed Ebu'l-Hasan Han Gaffârî Kâşânî'dir (Gaffârî, 1369:1-3; Hidâyetî, 1391:46; Nasîrî, 1384:159).

Müellifin babası Kerim Han zamanında Kâşân'ın yönetiminde bulunuyordu (Nârvend, 1354:352; Gaffârî, 1369:4; Verahram, 1385:21). Kaçar Han'ının askerleriyle savaştı. Bir defasında hamamda yıkanırken

Kaçar sipahilerine esir düştü. Muizeddin Hicri 1196'da (1781-1782) vefat etti (Gaffârî, 1369:4; Hidâyetî, 1391:46).

Ebu'l-Hasan babasının yolunu takip etmiş, nakkaşlıkta oldukça meşhur olmuş, hayatının on yılını bu yolda harcamıştır (Gaffârî, 1369:6). Babasının dostlarından birisi olan Mirza Muhammed Burucerdî'nin uyarısıyla nakkaşlığı bırakıp, daha mühim olarak gördüğü münşilik ve müstevfilik ilimlerinde ilerlemiş ve Kerim Han'ın münşilerinden birisi olmuştur (Gaffârî, 1369:1,4-5; Nasîrî, 1384:159; Nârvend, 1354:353).

Hicrî 1194 (1780) yılında eserini kaleme almaya başlayan müellif, çeşitli sebeplerle eseri tamamlayamamış, ancak daha sonra Ali Murad Han'ın teşvikiyle yazmaya devam etmiş, hatta bu münasebetle eserinin adını Ali Murad Han'a atfen *Gülşen-i Murâd* koymuştur (Gaffârî, 1369:1; Hidâyetî, 1391:47; Nârvend, 1354:353).

Kerim Han Zend'in münşilerinden olan Mirza Muhammed Ebu'l-Hasan Gaffari (Nasîrî, 1384:159; Verahram, 1385:22), *Tarih-i Gîtî Guşâ'*nın müellifi Muhammed Sâdık Nâmi ile çağdaştır (Verahram, 1385:21). Kendisi sarayda padişahın huzurunda bulunmuş, birçok olaya şahitlik etmiş, bazılarını da işitmiştir. Bundan dolayı kitabının büyük bir ehemmiyeti vardır (Gaffârî, 1369:5,12; Hidâyetî, 1391:47).

Gülşen-i Murâd'da 1167-1203 (1753-1789) yılları arasında geçen olaylar anlatılmaktadır (Nasîrî, 1384:159). Eser, bir mukaddime ile üç bölümden müteşekkildir (Nârvend, 1354:353). Mukaddimedede Nadir Şah'tan sonra İran topraklarında saltanat iddiasında bulunanlar, çapulculuk, yağma ve katliam olayları anlatılmıştır (Nârvend, 1354:352). Birinci bölümde 1167 (1753) yılından başlayarak Kerim Han devrinin siyasi olayları yıl yıl anlatılmaktadır. Daha sonra ise yine aynı bölümde *tezkire-yi urefâ, şuarâ ve üdebâ* başlığı altında Kerim Han devrinin arifleri, edipleri ve şairleri anlatılmıştır (Gaffârî, 1369:387-461; Nârvend, 1354:352). İkinci bölümde Kerim Han sonrası; yani Ebu'l-Feth Han, Zeki Han, Cafer Han ve kalan Zend hanedanı hakkında bilgiler verilmiştir. Kalan kısmı Ali Murad Han dönemine ayrılmış, bu dönemin toplumsal olayları geniş yer tutmuş, onun namına yazılmış ve yine ona takdim edilmiştir (Gaffârî, 1369:10; Hidâyetî, 1391:47; Verahram, 1385:22; Nârvend, 1354:353).

Müellifin, Basra'nın muhasarası ve fethini değerlendirmesi *Târih-i Gîtî Guşâ'* ile benzerlik içindedir, mezkur bölümleri bu kitaptan aldığı tahmin edilebilir (Gaffârî, 1369:5; Hidâyetî, 1391:48). *Gülşen-i Murâd*'ın Kerim Han ve Zend devri tarihinin en önemli kaynaklarından biri olduğuna kuşku yoktur. Kıymeti *Tarih-i Gîtî Gûşa'*dan daha az değildir. Özellikle sarayda bulunması, birçok olaya şahitlik etmiş olması ya da duymuş olması kitaba ayrı bir değer katmaktadır. *Gülşen-i Murâd* dil açısından da ne *Gîtî Gûşa'* gibi kinaye, istiare ve teşbihlerle örülmüş, ne de *Mücmelü't-Tevârih* gibi sadedir (Gaffârî, 1369:13-17; Hidâyetî, 1391:48; Verahram, 1385:22).

Gülşen-i Murâd'ın en önemli meziyetlerinden birisi ve onu diğer tarih yazarlarından ayıran tarafı kendi zamanının arif, edip ve şairlerini açıklamış olması ve onların şiir, kaside, gazel ve rubailerinden alıntılar yapmış olmasıdır (Hidâyetî, 1352:50; 1384:159).

Eserin iki nüshası vardır. Birincisi, British Museum'da 23.524 numarada kayıtlıdır. Diğeri Tahran Melik Kütüphanesi 4.333 numarada bulunmaktadır. Bu nüsha kırık nestalik hatla yazılmış olup, 252 varak, yani 504 sayfadır. Cildi inek derisindedir ve Kaşan'da yazılmıştır. Melik kütüphanesindeki asıl nüshadır (Hidâyetî, 1391:50; Nârvend, 1354:358).

6. Rûznâme-i Mirzâ Muhammed Kelanter-i Fars

Zend tarihinin kaynaklarından birisi de hiç kuşkusuz Mirzâ Muhammed'in *Rûznâme*'sidir. Mirza Muhammed büyük cediti sâdât'tan ve aynı zamanda Şah İsmail sarayının büyüklerindedir. Mirza Muhammed'in ecdadından biri olan Mirza Habibullah, 1503 yılında Şah İsmail tarafından Şiraz'da bulunan Şah-ı Çerağ vakıflarının tevliyetine getirildi. Bundan sonra hanedan Şiraz'a yerleşti. Mirza Ebu'l-Kasım'ın oğlu olan Mirza Muhammed 1720 yılında dünyaya geldi. Henüz küçükken babasını kaybetti. İlk eğitimini dayısının yanında aldı. Nadir Şah'ın fermanıyla dayısı 1729 yılında Şiraz'da Şah-ı Çerağ'ın mütevellisi oldu. 1757 yılında Kerim Han Şiraz'ı kuşattığında Mirza Muhammed Kerim Han'ın sipahilerinin şehre girmesine yardım etti. Böylece Şiraz Kerim Han'ın kontrolü altına girmiş oldu. Bu tarihten sonra, daha önce Fars kelanteri¹ olan dayısının yerine resmen kelanter oldu. 1779'da Kerim Han'ın ölümünden sonra Şiraz Ali Murad Han'ın eline geçince 1782 yılında Şiraz'ın iki yıllık vergisi Mirza Muhammed'e bırakıldı. Mirza Muhammed ahir ömrünü Şiraz'da geçiremedi, cebren İsfahan'a gitmek zorunda kaldı. Sonraları da bir müddet Ağa Muhammed Han Kaçar'ın hizmetinde Tahran'da kaldı (Verahram, 1385:20-21). Hicri 1142-1199 (1729-1785) yılları arasında kapsayan eserini 1200 (1785-1786) yılında burada kaleme aldı. Eser, dayısının 1729 yılında Şah-ı Çerağ'ın müteveli olmasıyla başlamaktadır. Bizzat yaşadığı devrin olaylarını yazması kitaba ayrı bir önem katmaktadır. Eser, Abbas İkbâl Aştıyanî'nin tashihiyle yayınlanmıştır (Mirza Muhammed, 1362).

¹ Şiraz'ın askeri sorumlusu.

Kitapta Taki Han'ın Fars İsyanı, şehirde yapılan yağma ve katliamlar, Salih Han Bayat, İbrahim Mirza'nın çaresizliği, Ali Merdan Han Bahtiyârî'nin isyanı, İsfahan ve Fars'ı harap etmesi, bu olaylar sırasındaki kendi durumu, Kerim Han'ın saltanatu, Zeki Han, Ebu'l-Feth Han'ın şehzadelerinin saltanatu, Kerim Han'ın kardeşi Sadık Han'ın saltanatu, Ali Murad Han'ın saltanatu, Bâkır Han'ın durumu gibi olaylar anlatılmakta ve kitap Cafer Han'ın saltanatu ile sona ermektedir (Mirza Muhammed, 1362: 14-100). Müellif eserinde bol miktarda şiir kullanmıştır.

7. Ateşgede-i Âzer

Fars dilinin müteber tezkirelerinden biri olan *Ateşgede-i Âzer*'in müellifi Lütfali Big Âzerbigdili'dir. Kitap Farsça söyleyen yaklaşık 850 şairin şiirlerinden şerhler içerir. Ayrıca Afganların İran'a saldırıları, Nadir Şah'ın saltanatu ve Kerim Han dönemi ile ilgili tarihi mevzuları da kapsamaktadır. Lütfali Big Âzerbigdili, 20 Rebiülahir 1134 (7 Şubat 1722)'de bir cumartesi günü İsfahan'da dünyaya gelmiş ve 1195 (1781) yılında 59 yaşında iken vefat etmiştir (Azerbigdili, 1388:7-8).

Âzerbigdili, İran tarihinin en sıkıntılı yıllarında dünyaya gelmiş, siyasi karmaşanın hüküm sürdüğü yıllarda yaşamış bir şahsiyettir. Onun Kerim Han'a medhiye olarak sunduğu bölüm, hem İran'ın muhtasar bir tarihçesi hem de o dönemin edebi tarzda ifade edilmesinin bir sembolü olarak kabul edilebilir. Âzerbigdili Kerim Han'dan sitayişle bahsetmiş ve *Ateşgede-i Âzer* adını verdiği eserini ona takdim etmiştir (Azerbigdili, 1388:12, 819-820).

8. Tuhfetü'l-Âlem ve Zeyl-i Tuhfe

Tuhfetü'l-Âlem, tarihi ve coğrafi bir çok önemli noktayı ihtiva eden bir sefernâmedir. Fars edebiyat ve şiiri ile Hindistan hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Kitabın müellifi Mir Abdullatif Şüşteri, Safevîlerin son devri tanınmış fakihlerinden Seyyid Nimetullah Cezayirî'nin torunlarından ve Şüşter sâdâtındandır. Kitapta müellifin tahsil devresi, yolculukları ve yaşamına dair tafsilatlı bilgiler bulunmaktadır (Şüşteri, 1363:11).

Mir Abdullatif 1172 (1759) yılında Şüşter'de doğmuş ve bundan dolayı daha çok Şüşterî olarak meşhur olmuştur. Vaktinin çoğunu Basra, Bağdat, Kirmanşah ve Kürdistan'a seyahatle; Arap ve Acem ilim adamları ile geçirmiştir. Daha sonra Fars ve Umman denizi yoluyla Hindistan'a gitmiş, sefer esnasında Buşehr ve Maskat'ı görmüş, 1203 Muharremi'nde (1788) Kalküta'ya ulaşmıştır. Bu sırada otuz yaşını geçmiş olan Mir Abdullatif Bengal'de Mürşidabad'a gitmiş, orada amcasının kızıyla evlenmiştir. Bir müddet buralarda kalan Mir Abdullatif; yaşadığı yerlerin hava ve suyuna imtizaç edemediğinden dolayı sürekli hastalanıyordu. Hava değişikliği için Lekehnü'ye gitmiş ve orada büyük bir saygı görmüştür. O, 1220 (1806) yılında Haydarabad Deken'de müzmin bir hastalık sebebiyle, hem de oranın hava ve suyuna imtizaç edememekten dolayı vefat etmiştir (Şüşterî, 1363:12-13).

Mir Abdullatif Şüşterî, İran en buhranlı dönemlerinden birinde yaşamış, Kerim Han sonrası yaşanan taht mücadelelerine ve Kaçarların yükselişine şahitlik etmiştir. Kitap kendi zamanına dair gözlemlerini anlatmasından dolayı fevkalade kıymetlidir (Verahram, 1385:23).

9. Târih-i Muhammedî ya da Ahsenü't-Tevârih

Muhammed Fethullah bin Muhammed Taki Saruy Kaçar devrinin şair ve tarihçisidir. Kitabı iki adla, yani *Ahsenü't-Tevârih* ve *Târih-i Muhammedî* olarak anılagelmiştir (Saruyî, 1371:9; Hidâyetî, 1391:55). Ancak *Târih-i Muhammedî* ismi daha çok tercih edilmiştir. Müellifin soy ve nesebine dair tarihi kaynak ve tezkirelerde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Kendisi Mazenderan'a bağlı Sârî ahalisindedir (Sâruy, 1371:10). Nadir Şah döneminin meşhur tarihçisi Mirza Mehdi Han Esterâbâdî'nin öğrencisidir. Müellifin doğum ve ölüm tarihine dair bir malumat yoktur. Ancak 1217/1802 yılında hala yaşamaktaydı (Sâruy, 1371:11).

Müellif, Ağa Muhammed Han'ın emriyle bu eseri hazırlamaya koyulmuş, 1200 (1786) ya da 1201 (1787) yılında yazımına başlamış, 1211 (1797) yılında tamamlamıştır. Eserde Kaçar hanedanının kökenlerine dair tafsilatlı bilgiler bulunmaktadır. Bunun dışında Fethali Han Kaçar'ın Şah Sultan Hüseyin'in yardımına İsfahan'a gitmesi, Şah III. Tahmasb, Muhammed Hasan Han Kaçar'ın öldürülmesi konuları bir nevi giriş mahiyetindedir. Eser esas olarak Ağa Muhammed Han'ın Şiraz'dan kaçışıyla başlamakta ve onun güçlenmesiyle devam etmektedir. Bu yıllardaki olaylar uzun uzadıya anlatılmakta, 1211 (1797) yılında Ağa Muhammed Han'ın Şuşi Kalesi'nde öldürülüp cenazesinin Necef'e taşınmasıyla tamamlanmaktadır. Ancak Kaçar Han'ının öldürülmesi, cenazesinin taşınması, Fethali Han'ın Şiraz'dan Tahran'a gidip tahta geçmesi, Sadık Han Şakkâkî ile mücadelesi, Gilan ayaklanması gibi olayların anlatıldığı 1212 (1798) yılına ait bir zeyl bölümü de vardır (Sâruy, 1371:11). Bütün bunlardan mülhem, Zend döneminin sonu ve Kaçar döneminin başlangıç yıllarına ve dolayısıyla Ağa Muhammed Han'ın saltanatının başlarına ait önemli bir eserdir denilebilir. Devrin diğer eserleri gibi sarayın emriyle yazılmış olması onun kıymetinden bir şey azaltmaz.

Târih-i Muhammedî tıpkı *Gitî Guşâ* gibi çok ağdalı bir üslupla yazılmıştır. Kitapta istiare, kinaye, teşbih gibi edebî sanatlar oldukça fazla kullanılmıştır. Bazen çok basit bir olayın açıklanmasında bile gereksiz ifade ve ibareler kullanılmış, mesele uzatılmış ve konu bağlamından koparılmıştır. Bazen bir

manayı anlamak için meselenin başına dönmeği gerektirdiği görülmüştür. Örnek kabilinden vermek gerekirse, kitabın ilk on bir sayfası hamd u sena ve padişaha övgüye ayrılmış, çok sayıda ibare, şiir, istilâh ve unvanlarla süslenmiştir. Müellif bütün bunları ise kitabı Ağa Muhammed'e takdim etmek için yapmış, edebî yönünü buna hasretmiştir. Ağa Muhammed için bunları yaparken, Kaçar hanedanı düşmanları içinde aynı şekilde, fakat tahkir edici bir edebî üslupla onları yermiştir. Bu eserin Kaçarlar açısından olduğu kadar Zend tarihi açısından da önemi büyüktür. Çünkü Kaçar devrinin başlangıcı, Zend tarihinin sonu anlamına gelmektedir.

Kitabın iki nüshasından birisi Paris Milli Kütüphanesi 234 numarada kayıtlı olup, çok güzel nestalik bir hatla yazılmıştır. Diğer bir nüshası ise Kütüphane-i Melik 3957 numaradadır (Sâruy, 1371:13-15; Hidayetî, 1391:55-56).

10. Tecrübetü'l-Ahrâr ve Tesliyetü'l-Ebrâr

Bu eserin müellifi Abdürrezzâk Big Dünbüli, daha çok lakabı olan *Meftûn* ile anılmaktadır. İki cilt olan eserin ikinci cildi Zend tarihi ile alakalıdır. Bu ciltte, Zend taifesinin eskiden Osmanlı ve Afgan saldırıları sırasında *haraçgüzar* olmadan Alishaker (Hemedan)'da yaşadıklarını anlatmakla işe başlamış, Nadir Şah'ın cülusundan sonra ailenin erkeklerin katledildiklerini, çocuk ve kadınlarının göç ettirildiklerini anlatarak Zendler hakkında bilgi vermeye devam etmiştir. Kitapta, Azad Han, Fethali Han Afşar, Azerbaycan emirleri, Kerim Han'ın Azerbaycan emirleriyle mücadeleleri gibi konuları eserinde incelemiştir (Meftûn, 1350:10-60). Bu eserin azı siyaset çoğunluğu ise dil ve belagat ile ilgilidir.

Sonuç

Bu makale ile Zend tarihine bir kapı aralanmış ve farkındalık oluşturulmaya çalışılmıştır. Ayrıca Zend tarihi ile ilgili yapılabilecek tüm çalışmalar mezkur temel eserlerden istifade edilmek suretiyle yapılabilir. Yine incelemeye tabi tuttuğumuz bu eserlerden mülhem yapılacak çalışmalarla İran tarihinin bu elli yıllık zaman dilimi Türk tarihçiler tarafından yeni bakış açılarıyla ele alınabilir.

KAYNAKÇA

- ASAF, Muhammed Haşim (1352). *Rüstemü't-Tevarîh*, tashih, tahşîye, tavzihât ve tanzim: Muhammed Meşîrî, Tahran: Çaphane-i Şîpîhr.
- MEFTÛN, Abdürrezzak Big Dünbüli (1350). *Tecrübetü'l- Ahrar ve Tesliyetü'l-Ebrâr*, be tashih ve tahşîye: Hasan Kadı Tabatabâi, Tebriz: Müessesesi-i Târîh ve Ferheng-i İran.
- ESTERÂBÂDÎ, Mirza Muhammed Mehdi (1370). *Cihângüşâ-yı Nâdiri Nüsha-i Hattî-i Musavver Müteallik be Hicrî 1171*, Mukaddime ile Abdulalî Edîb Berumend. Tahran: İntişârât-ı Soroş-İntişârât-ı Nigâr.
- GAFFÂRÎ, Ebu'l-Hasan (1369). *Gülşen-i Murâd*, Be-ihimâm: Gulâm Rıza Tabatabâi Mecid. Tahran: İntişârât-ı Zerrîn.
- GULİSTÂNE, Ebu'l-Hasan bin Muhammed Emin (1354). *Mücmelü't-Tevarîh*, Haz: Müderris Rezevî, Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran.
- HİDAYETÎ, Hâdi (1391). *Târîh-i Zendiye*, Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran.
- KURTULUŞ, Rıza (1995). *İran'da Zend Hanedanı ve Dönemi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- KURTULUŞ, Rıza (2002). "Kerim Han Zend", İstanbul: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 25, s. 288.
- KURTULUŞ, Rıza (2013). "Zendler", İstanbul: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 44, s. 256-258.
- MİRZA MUHAMMED (1362). *Rûznâme-i Mirza Muhammed Kelanter-i Fars*, Tashih Abbas İkbâl Aştîyani. Tahran: İntişârât-ı Kitâbhâne-i Sinâi, Kitâbhâne-i Tahûrî.
- NÂMÎ İSFAHÂNÎ, Mirza Muhammed Sâdık (1363). *Târîh-i Giti Güşâ Der Hânedân-ı Zend*, tahrir ve tahşîye: Azizullah Beyat. Tahran: Emir Kebir.
- NÂMÎ İSFAHÂNÎ, Muhammed Sâdık (1363). *Târîh-i Giti Güşâ*, bâ mukaddime: Saîd Nefîsî, Tahran: İkbâl.
- NÂRVEND, Rıza (1354). "Muarrefi-i Nüsha-Hattî Kitâb: Gülşen-i Murâd" *Dânigede-i Edebiyât ve Ulûm-ı İnsânî Dânişgâh-ı Tahran*, Pâyiz ve Zemîstân, S. 91-92, s. 352-359.
- NASİRÎ, Muhammed Rıza (1384). *Târîh-i Mutûn*, Tahran: Dânişgâh-ı Peyâm Nûr.
- SAFEVÎ, Mirza Muhammed Halil Mar'âşî (1362). *Mecmau't-Tevarîh*, Tashih ve İhtimâm: Abbas İkbâl, Tahran: Kitâbhâne-i Sinâi, Kitâbhâne-i Tahûrî.
- SÂRUYY, Muhammed Fethullah bin Muhammed Takî (1371). *Târîh-i Muhammedî*, be-ihimâm: Gulâm Rıza Tabatabâi Mecid, Tahran: Müessesesi-i İntişârât-ı Emir Kebir.
- ŞİRÂZÎ, İbn Abdülkerim bin Ali Rıza (1365). *Târîh-i Zendiye*, mukaddime ve tashih: Ernst Beer, Tercüme: Gulâm Rıza Verahram, Tahran: Güstere.
- ŞÜŞTERÎ, Mir Abdüllatif Han (1363). *Tuhfetü'l-Âlem ve Zeyli*, be-ihimâm: Samed Muvahhid, Tahran: Kitâbhâne-i Tahûrî.
- VERAHRAM, Gulâm Rıza (1385). *Târîh-i Siyâsî ve İctimâî-i İran Der Asr-ı Zend*, Tahran: İntişârât-ı Muîn.